

Я.В. Пилипчук

ОГУЗИ ТА КИПЧАКИ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

До числа найменш досліджених питань історії Північного Кавказу належать ті, що торкаються етнополітичної ситуації у степах Північного Кавказу у період між падінням Хозарського каганату та утворенням Улусу Джучи. Основна увага автора даної студії зосереджена на історії огузів і кипчаків на Північному Кавказі та на характері їхніх взаємин з кавказькими горцями та аланами. Історії кипчаків на Кавказі вже торкалися у своїх дослідженнях Ф. Кірзіюглу [Kırzioğlu, 1992], П. Голдена [Golden, 1984], З. Анчабадзе [Анчабадзе, 1960], С. Плетньової [Плетнева, 1974; Плетнева, 1990], Я. та Г. Федорових [Федоровы, 1978], М. Мургулії [Мургулия, 1971; Мургулия, Шушарин, 1998], С. Гуркіна [Гуркин, 2000]. Проте в історії прикавказьких огузів та кипчаків ще існують багато спірних питань, що заслуговують на окрему увагу. Отже, є сенс знову розглянути події у хронологічній послідовності.

Так, після того, як Святослав здобув Саркел та Ітіль, печеніги мали зайняти частину хозарських володінь. Джуаншер Джуаншеріані, згадуючи про печенігів поруч з овсами та джиками, вказує на їхню присутність у степах Північно-Західного Кавказу [Джуаншер Джуаншеріані, 1986, часть I]. Арабські хроністи вказували, що у 969 р. місто Ітіль окрім русів атакували огузи. На думку О. Бубенка, огузи у середині X ст. з'явилися на Донщині та на Північному Кавказі. Г. Федоров припускає, що огузи після падіння Ітіля та Семендера прийшли на територію Сулаксько-Терського межиріччя. Речовий інвентар у похованні поблизу Томаза-тепе виявляє схожість із печенізько-огузькими аналогами у Східній Європі. Огузи проникли до північно-східних передгір'їв Кавказу і потіснили місцевих мешканців [Бубенок, 2008, с. 63; Федоровы, 1978, с. 217–221, 240–244; Golden, 1984, р. 53]. Джуаншер Джуаншеріані зафіксував відступ пацнаків у Джикеті під тиском турків. Цей етнонім мав позначати торків [Джуаншер Джуаншеріані, 1986, часть I].

Приблизно у той час зникають аланські городища на Ставропільщині, у Кубіні, Учкурці, Адіюху, Ельбургані та в Новому Кувінському аулі. Т. Мінаєва припускала, що аланів потіснили

кипчаки. Проте Я. Федоров та Г. Федоров вказували, що залустання цих поселень почалось ще за огузо-печенізьких часів. Підтвердженням цієї тези є залустання міст у Терсько-Сулацькому межиріччі. Дослідники пов'язують з огузами кам'яну антропоморфну стелу поблизу станиці Сторожевої біля річки Великий Зеленчук. Кочівницькі пам'ятки, що також пов'язують з ними, знайдені в урочищі Тамаза-тепе Бабаюртівського району Дагестану [Федоровы, 1978, с. 217–221, 240–244].

Поселення доогузького населення прикаспійських степів зберігаються у горах. Одним з таких городищ, що збереглося під час огузької експансії, було Узун-Тала. Проте, було б помилкою вважати, що огузи залишили у спокої хозарсько-булгарське населення краю. Східні кочівники переходять нагір'я Тепсілі-Тау та оволодівають басейном руки Шура-Узень. Колишні території Джидана перетворились на літні пасовиська огузів. Булгарські пам'ятки збереглися лише на поселеннях Аркас, Дургелі, Кара-Шура, Кака-Махі, Гент-Орун, Уллу-Яр, що знаходились у горах Дагестану [Федоровы, 1978, с. 217–221, 240–244].

Існує думка, що до 30-х рр. XI ст. приазовські степи були зайняті торками, чим був зумовлений тиск печенігів на Русь і битва на Стульні [Spinei, 2003, р. 126]. Подальша експансія огузів зумовила відступ печенігів далі на захід, і у 1064 р. огузи вийшли до Дунаю і вторгнулись до Параістріона та Фраксіона [Spinei, 2003, р. 205]. Такі швидкі темпи просування огузів, в свою чергу, зумовлювала експансія кипчаків, які у 1055 р. вийшли на кордони Русі [Golden, 1984, р. 48]. Появу кипчаків на Північному Кавказі П. Голден датує 50-ми рр. XI ст. [Golden, 1984, р. 47]. Проте столітньої присутності огузів на Нижньому Поволжі та Північному Кавказі було б достатньо для того, щоб мова місцевих мешканців стала огузькою. Ал-Гарнаті перебуваючи у Саксіні зауважив, що в місті мешкали огузи, булгари та суварі [Гарнати, 1971].

Окрім того, Г. Федоров ототожнював населення, яке залишило по собі Міатлінські кургани, з кипчаками [Федоровы, 1978, 218–219, 250–253]. Для цих поховань характерне розташування рук на грудях та газі. Ці відхилення від традиційно витягнутих рук вздовж тулуба та кипчацькими традиціями, дослідник пов'язував з особливостями поховального обряду булгарсько-хозарського населення Прикаспія. Це можна вести розмову про метисацію місцевого населення з кипчаками. Серед небіжчиків у Міатлінських курганах фіксується

огузька домішка. За традиційним для огузів звичаєм, одна з рук була покладена на таз. Отже, хозари мали розчинитися серед завойовників, і разом із державністю втратити й ідентичність [Фадоровы, 1978, с. 250–253].

У той же час, поява "дербентських кипчаків" на авансцені історії оповита мороком. Джерела майже нічого не повідомляли про долю колишніх хозарських володінь у прикаспійських степах. Мусліхитін Ларі та Мюнеджімбаши надали фольклорну версію розселення кипчаків. Так, за їхніми даними, за часів Кара-хана кипчаки переселились до Криму. Весь степ підпав під їхню владу і став називатись Дашт-і Кипчак. Кипчаки тоді ж зайняли Баб уль-Абваб, що знаходився в Джерел-і Конук і з того часу він почав називатись Тюрк капусу (Ворота Тюрк). Охоронцями цих воріт стали канкли, кількість яких у горах збільшилась і вони стали панувати. Їхня назва пізніше трансформувалась у конук, а потім комук та кумук. Володарі кумиків називались асхаб-і сарір. Вони обиралися улубеками кумиків і правили над кумиками та аварами. Каді Бейзаві згадував, що дербентські кипчаки служили шаху. За часів шаха Нуширвана Кипчак-Мелік посідав одне з чотирьох крісел коло шахського престолу [Алиев; Kirzioglu 1992, s. 10–11].

Отже, вплив центральноазійського компонента в прикаспійських степах був підсилений з міграцією кипчаків. Зважаючи на те, що активізація кипчаків на північ від Аральського моря зафіксована у 30-х рр. XI ст., саме цей час можна вважати початком кипчацької експансії на захід. Остаточним часом переселення був 1055 р., коли кипчаки вийшли на кордон Русі [Артамонов, 2001, с. 579; Golden, 2003, с. 474]. На нашу думку, з'явитися у Західному Прикаспії кипчаки могли не пізніше 40-х рр. XI ст., бо ці землі не мали стратегічного значення для них. Тільки так можна пояснити той факт, що Нижнє Поволжя з Саксіном знаходилось поза межами їхнього впливу. Археологічні дослідження виявили присутність і збереження на Нижній Волзі огузьких пам'яток [Васильев, 2006, с. 22–28].

М. Ф. Кірзіоглу вважає, що головними ворогами кипчаків були огузи. Кипчаки через Кара-Дербент здійснювали напади на столиці міста Агджа-Калак та Сюрмелі. Очолював їх Аладжа Атлі Шевхал-Мелік. Правим крилом його війська командували Богачук-Мелік та Кара-Токан-мелік. Їхніми супротивниками були беглербег Огуз-хан Олаш-оглу Салвур-Казан-хан, на правому крилі Делю-Тондар з Таш-Огуза, на лівому крилі – Кара-будак Кара-Конак оглу з Іч-Огуза

Ці свідчення були запозичені турецьким дослідником з "Книги мого діда Коркута". Є дані також про те, що у 1064 р. відбулось вторгнення кафір-комуків, аланів та хозарів до Південного Кавказу. Причиною цього нападу було вторгнення кипчаків [Алиев; Kirzioglu 1992, s. 11–12, 70–71].

Ранні згадки грузинських літописців про кипчаків позбавлені будь-якої конкретики. Про них відомо ще менше ніж про бун-тюрк. За свідченнями авторів "Навернення Грузії" та "Життя Картлійських царів" їх разом з бун-тюрками переміг Олександр Македонський [Golden, 1984, p. 51]. Аналогічні дані про кипчаків містить "Іскандер-наме" Нізамі. Зважаючи на агіографічний характер оповідання, можна припустити, що автори розширили географію походів Олександра, який насправді ніколи не перебував у Грузії [Низами, 1981].

У "Мучеництві Давида та Костянтина" вказано, що кипчаки були атаковані імператором Іраклієм [Golden, 1984, p. 52]. Останній, за свідченням укладача цього джерела, увійшов до країни команів, які відомі як „ківчаки". Іраклій одружився на доньці короля кипчаків і забрав його військо з собою. Проте кипчаки однозначно не кочували на території Північного Кавказу за життя василевса Іраклія. Союзником останнього був Тон-джабгу-каган, який правив західними тюркютами та хозарами [Артамонов, 2001, с. 200–217]. Не виключено, що редактор "Мучеництва Давида та Костянтина" модернізував етнічну номенклатуру і замінив хозарів сучасними йому кипчаками.

Тільки у грузинського хроніста XI ст. Джуаншера Джуаншеріані є вказівка на зіткнення між джиками (зихами) та тюрками [Джуаншер Джуаншеріані, 1986]. У свій час Марко Поло вказував на залежність Зихів від куманів [Марко Поло, 2005, с. 393]. Загалом для аналізу політичної ситуації на Північно-Західному Кавказі середньовічні писемні джерела не дають майже нічого. Навряд чи відповідає дійсності інформація венеціанського мандрівника про домінування куманів над адиге. Щодо інтерпретації інформації Джуаншера Джуаншеріані, то здається, що В. Анчабадзе помиляється, асоціюючи згаданих тюрків із кипчаками [Анчабадзе, 1960, с. 116]. Останні згадуються під етнонімом ківчак, а їх країну в грузинських джерелах називали "Великою Ківчакією" [Анчабадзе, 1960, с. 123]. Безумовно, Північно-Західний Кавказ був контактною зоною. Тут можна простежити інфільтрацію тюркського компонента в кавказьке

середовище. Співіснування зумовило схожі явища у матеріальній культурі. І в кипчаків, і в адигів були схожі поховання – кешене [Гудаков, 2007, с. 112]. Автор Мачабелівського літописного зведення навіть вказував, що черкес – це і є кипчак [Анчабадзе, 1960, с. 117].

Необхідно відзначити, що кочівницькі пам'ятки Північно-Східного Причорномор'я ще недостатньо вивчені. Було знайдено лише два поховання печенізько-огузької епохи та одне кипчацьке поховання у другій половині XII ст. – початку XIII ст. [Паромов, 2003, с. 170]. Загалом кипчацька присутність у Північно-Східному Причорномор'ї датується XII–XIII ст. Вона може бути простежена на півночі цього регіону, тобто у кубанських степах поблизу Таманського півострова [Армарчук, 2003, с. 225]. Докипчацьке населення регіону належало до нащадків салтово-маяцької культури, тобто до алано-булгарського населення [Армарчук, 2003, с. 224–225]. Появу кипчаків на Кубані можна датувати першою чвертю XII ст., коли відбувалось переселення кипчаків Отрока до Грузії.

Змішування різних етнічних груп на Центральному Кавказі відображене і в місцевих легендах. Так, у легенді про Кабарду Тамбієва вказано, що він, мігруючи з володінь Болотокових, зустрівся на річці Малці із ханом тургутів. Кабарда Тамбієв віддав хану свою доньку [Гадло, 1994, с. 152–153]. Населення сучасних Кабардино-Балкарії та Карачаєво-Черкесії досі є строкатим в етнічному відношенні. Появу помітної кількості монголоїдних домішок серед населення Черкесії можна спостерігати тільки у похованнях XIV–XV ст., коли у цьому регіоні зріс вплив Джучидів і населення степів почало просуватися у гори, створюючи субстрат, з якого і виникли балкарський та карачаївський етноси. До пам'яток їх нащадків можна віднести Уллу-Камські кургани [Алексеева, 1971, с. 170–173]. До пізнього середньовіччя цей регіон був населений нащадками аланів та болгар (салтово-маяцького населення) і місцеве населення називалося басіанами [Алексеева, 1971, с. 168; Алексеева].

Переселення кипчаків Атрака тільки створило передумови для інфільтрації кипчацького компоненту до складу населення цього регіону. Достовірні згадки про кипчаків на Північному Кавказі датуються початком XII ст. Звичайно, останні мали з'явитися у цьому регіоні значно раніше. Проте кипчаки не могли відразу освоїти величезні простори східноєвропейських та північнокавказьких степів. Зважаючи на те, що присутність кипчаків на кордонах Русь-Угорщини та Візантії була засвідчена більш раннім часом (60–70-ті

рр. XI ст.), можна припустити, що північнокавказькі степи не були для цих кочівників пріоритетним напрямком [Прицак, 2008, с. 32–36].

Збільшення ролі кипчацького компоненту серед народів регіону найбільш вірогідно датувати початком XII ст., коли основна маса кипчаків, втративши надію на здобич на Русі та на Балканах, звернула свої погляди на Кавказ. Зважаючи на те, що Атрак (Отрок) ще до переселення в Грузію встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців якогось з приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха [Мургулія, 1971, с. 45]. Подібно до Судака, це місто було важливим торговельним центром і могло сплачувати данину кочівникам.

Окрім того, окреме поле дослідження складає історія колишнього володіння Русі – Тмутараканського князівства. Стан джерельної бази з історії взаємин населення Матархи-Тмутаракані та кипчаків є найгіршим. Ал-Ідрісі та Вільгельм Рубрук вказували тільки на її відокремленість від степових просторів і сусідство з іншими візантійськими містами [Бейліс, 1996, с. 90; Рубрук 1957, с. 89]. Домініканець Юліан повідомляв, що Матархою керував християнин-зіх [Аннинский, 1940, с. 78]. Матарха у XII ст. зберегла свою церковну автономію і відповідно мала розглядатись, як окрема частина Візантійської імперії [Плетнева, 2003, с. 174].

Ал-Ідрісі вказував, що правитель міста Русія воював із Матрахою (Матрікою, Матархою, Тмутараканню) [Бейліс, 1996, с. 90; Коновалова, 2006, с. 119]. Цікаві дані надає візантійська сфрагістика. Знайдена печатка Феофано, архонтки Росії [Прицак, 2008, с. 211]. Її чоловік – Олег Святославич титулувався як архонт Матархи, Зіхії та усієї Хозарії [Прицак, 2008, с. 211]. Еквівалентом цього титулу в руській ієрархії був титул тмутараканського князя. В обмін на допомогу та звільнення з-під варті Олег поступився своїми колишніми володіннями в Тмутаракані на користь імперських чиновників. Спочатку він відвоював його від князів-вигнанців, а потім за допомогою кипчацьких найманців оволодів чернігівським князінням [Прицак, 2008, с. 33–34]. Передача ромеям Тмутаракані була вимушеною та необхідною жертвою. Те, що Росія (Русія) не була об'єднана в одне володіння з Матархою, може свідчити про наявність там певної впливової династії. Нам відомо, що Феофано належала до роду Музалонів [Прицак, 2008, с. 211]. На думку А. Плахоніна, Русія можна ототожнити з літописним Корчевим

[Плахонін, 2004, с. 78–85].

Про стан Корчева та Тмутаракані під владою Комнінів майже немає інформації. Зважаючи на вказівку ал-Ідрісі про війну між мешканцями Русія та Матріки, ми можемо припустити наявність ототожнити з Корчевом, де мала знаходитись резиденція архонта Боспору. Війна між мешканцями Матархи та Русії була зіткненням між озброєними загонами місцевих архонтів [Бейліс, 1996, с. 90]. Вже за часів правління Комнінів центральний уряд був змушений дивитися на місцеві справи крізь пальці, а коли на зміну Комнінам прийшли Ангели і зріс сепаратизм знаті, правитель кожного з причорноморських міст став проводити свою політику.

Коли Константинополь упав під ударами венеціанців та французів і Візантійська Імперія розпалась на кілька частин, правителі Матархи змогли стати незалежними. Зважаючи на те, що сельджуцького купця було пограбовано біля Хозарської переправи, можна припустити, що напад на турецькі судна відбувся недалеко від Керченської протоки та міста Матарха. Про атаки на кримські міста (окрім Судака) Ібн Бібі не згадав. Проте, натяк на це є у візантійських грекомовних джерелах. Іоанн Лазаропул згадував, що у відповідь на напад на кораблі з даниною для імператора Андроніка Гіда, трапезундці відправили проти Сінопа флотилію [Байер, 2004, с. 161–162; Шукуров, Коробейников, 1998, с. 184–191].

Про наявність ще однієї флотилії турок нам невідомо, проте це зовсім не значить, що її не було. Як вже було вище зазначено, кампанія Хусам ад-Діна Чупана проти Судака була лише частиною великої війни Великих Комнінів із Сельджукидами Рума. Очевидно, останні мали за мету оволодіти найбільшими містами півострова. Поряд з флотиліями Гетума Рейса та Хусам ад-Діна Чупана було логічно направити ще одну, для підкорення Корчева та Матархи. Пізніші упорядники "Сельджук-наме" могли промовчати про незручні епізоди кримської кампанії. У оповіді Ібн-Бібі про Ізз ад-Діна Кейкауса було вказано, що ніби він володів Солхатом та Судаком [Тизенгаузен, 1941, с. 26]. Хоча дані "Сельджук-наме" відбивали історичні реалії, але внаслідок часу остаточного редагування (XVI ст.), останні зазнали істотних перекручень і невиправданих інтерполяцій. Процеси, що відбувались із Матархою, повторювались і в більш пізній час. Наприкінці існування генуезьких володінь на Таманському півострові Матархою володів адиг Захарія де Гізолфі [Небежев,

2004]. В обох випадках "варварські володарі" мали сприйняти культуру цих територій. Адизькі вожді приймали християнство, але не втрачали своїх зв'язків із традиційними віруваннями [Аннинский, 1940, с. 78; Небежев, 2004]. Завдяки свідченням Рашид ад-Діна, ми навіть можемо назвати язичницьке ім'я адизького володаря Матархи – Тукара або Тукбаш [Тизенгаузен, 1941, с. 37]. Згадка Рашид ад-Діна про Тукара поряд із кипчаками зовсім не випадкова, оскільки Матарха та адиге традиційно перебували у тісній взаємодії зі степом [Тизенгаузен, 1941, с. 37].

Те, що Давид був вимушений взяти у заручники вождів аланів та гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії, свідчить на користь того, що кипчаки, просунувшись на південь, почали займати землі кавказьких аланів, що спровокувало зростання напруженості у взаєминах між цими народами [Жития царя царей Давида, 1998].

Куди більш мирними були відносини кипчаків із горськими народами. Предки адиге активно контактували з тюрками. Назви багатьох гідронімів цього регіону тюркського походження. Однак вони мали і більш ранні назви. Кубань – це тюркська назва, а адигейський її відповідник – Пшіз [Гудаков, 2007, с. 143–144]. Для контакту з кочівниками більш здатне було населення територій долин річок Кубань, Лаба та Зеленчук. Кипчацькі пам'ятки можна знайти і південніше лінії Кубань – Армавір – П'ятигорськ – Кума. Балбали знайдено у місцевості Макитра поблизу Анапи [Алексеева]. На правобережжі середньої течії Кубані у поселенні Праздичному, станіях Усть-Лабінській, Тбіліській та Ладозькій знайдені впускні поховання у курганах [Алексеева]. Краніологічні серії вказують на монголоїдність похованих, а орієнтування костяка на схід [Алексеева]. У Карачаєво-Черкесії (регіон Бештау) знайдені балбали у місцевості Таллик на схід від Черкеська [Алексеева]. Також знайдена кипчацька статуя поблизу станції Ісправной на лівому березі Великого Зеленчука. Окрім того, поблизу колонії Константиновской, неподалік від П'ятигорська, досліджується підкурғанний могильник [Алексеева]. Загалом, у Карачаєво-Черкесії знайдено одинадцять сакьяних стелл, які можна локалізувати між Урупом та Зеленчуком [Алексеева]. Окрім балбалів кипчакам належали підкурғанні поховання (кешене). Їх можна знайти в аулах Кубіна та Ікон-Халк [Алексеева]. Союз кипчаків із адиге міг бути зумовлений наявністю

Союз кипчаків із адиге міг бути зумовлений наявністю

спільного ворога. Не варто ігнорувати повідомлення Костянтина Багрянородного, що алани здійснюють походи у землі зихів [Константин Багрянородный, 1991, глава 42]. Поява значної кількості кипчаків на Північному Кавказі мала послабити тиск з боку аланів. Не виключено, що предки адиге виступали як союзники кипчаків. Зважаючи на те, що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками горців та кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дозволяють стверджувати, що державу царя Давида Будівника та ханство Атрака роз'єднували тільки землі Кавказької Аланії [Життя царя царей Давида, 1998]. Саме завдяки тиску з боку грузинів, а не волі аланських володарів, стала можливою міграція людей Атрака за Кавказькі Гори [Життя царя царей Давида, 1998].

Юрій Боголюбський (син Андрія Боголюбського) мав прибути до Грузії саме через володіння кипчаків [История и восхваление венценосцев, 1954, глава XVII; Осіпян, 2005, №1, с. 14]. Грузинські джерела приписують ініціативу цього кроку грузинським вельможам, однак без сприяння кипчацького володаря це не відбулося б [Осіпян, 2005, №1, с. 14]. Руський князь Юрій переховувався від свого дядька Всеволода (Савалата грузинських джерел) "Велике Гніздо" у місті хана Севенджа (Севінча) [История и восхваление венценосцев, 1954, глава XVII; Осіпян, 2005, №1, с. 14]. Схожу з іменем цього вождя назву річки (Севенц) згадують слов'янські літописці поблизу річки Терек. Про неї згадував також Йезді [Гаглойти, 1966, 193]. На думку Ю. Гаглойти, це тюркська або перська назва річки Сунжі [Гаглойти, 1966, с. 193]. Отже, на річці з такою назвою могло знаходитися однойменне місто.

Саме з володінь дербентських кипчаків Юрій здійснив спробу повернути грузинський престол. Це він мав зробити не без допомоги грузинських князів Гузана та Вардана [История и восхваление венценосцев 1954, глава XXIV]. На допомогу Юрію прийшли війська сванів, абхазів, адиге (кашагів) [История и восхваление венценосцев, 1954, глава XXIV; Гадло, 1994, с. 123]. Таким чином, адиге виступали разом із кочівниками. Проти них воювала аланська та грузинська знать на чолі з царицею Тамар [Кузнецов, 1990, с. 112–113]. Після поразки Юрія, сина Андрія Боголюбського, кипчаки активно не втручались у справи Грузії.

Галицько-волинський літописець повідомляв, що невдовзі Атрак повернувся в рідні степи. Оповідь про це містить сліди кипчацького

власу. За ним Сирчан послав у Грузію співця Ора. Останній піснями та заплатами "Євшан-зілля" переконав Атрака повернутися на Донець [Ипатьевская, 1962, с. 716]. Не звитяги Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича припинили походи Шаруканідів на Русь, а запрошення кипчаків до Грузії царем Давидом. У 1121 р. вони взяли участь у Дідгорській битві [Анчабадзе, 1980, с. 342]. За допомогою було визволено місто Тбілісі у 1122 р. [Анчабадзе, 1980, с. 342]. Окрім того, вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [Анчабадзе, 1980, с. 42].

Після того, як Атрак залишив грузинські землі, чисельність кипчаків на Південному Кавказі мала істотно зменшитись. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політичній історії Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу Арслан [Golden 1979/1980, р. 305, п.53]. Кубасар став амірспасаларом при Гіоргі III. На службі в цариці Тамари перебували так звані "колишні кипчаки", тобто нащадки кипчаків Атрака (Отрока). Вони прийняли християнство та інтегрувались у грузинське суспільство [Голден, 2008, с. 326]. При царі Гіоргі III Кубасар зайняв посаду амірспасалара, яку до того займав Іване Орбелі, який власне і спровокував заколот Деметре [Golden, 1984, р. 78]. Окрім посади Кубасар отримав у лен уділ Лорі, який до того належав Іване Орбелі. Цей факт був засвідчений літописцем Стефаном Орбелі в "Історії Сюніка" [Golden, 1984, р. 78]. Амірспасалар фактично керував військами царства, і допомога пардії монаспа з кипчацьких гулямів дуже знадобилась Гіоргі. Під час правління Тамар Кубасар підтримав Юрія Андрійовича, чоловіка Тамар [Golden, 1984, pp. 82–83]. "Колишні кипчаки" потрапили в немілість, але грузинська держава продовжувала потребувати тюркських гулямів, і тому на зміну "колишнім кипчакам" прийшли нові кипчаки" [Golden, 1984, р. 64, 83].

Подібно до Кутлу-Арслана, Кубасар мав зберегти тюркське ім'я для того, щоб займати посаду та володіти леном у Грузії, мав прийняти християнство, подібно до того, як його прийняв під час переселення Отрок [Життя царя царей Давида, 1998]. Серед знатних кипчаків, які прибули з Отроком, автор "Життя царя царів Давида" згадував лише про доньку кипчацького хана – Гуарамдухт [Життя царя царей Давида, 1998]. П. Голден пропонує інший варіант імені Гуарамдухт [Golden, 1984, р. 66]. Останнє він вважає тронним

і пов'язує з династією Багратидів. Справжнє ім'я доньки Отрока, на його думку, невідоме. Наприкінці XII ст. у джерелах згадувався якийсь Савалаті, який перебував при дворі грузинів.

Грузини були змушені взяти під контроль кавказькі перевали, щоб кипчаки з Дінця та Дону змогли переселитися до Грузії. Я. Федоров та С. Федоров припускали, що кипчаки потрапили до Грузії через Ельхотівський перевал [Федоровы, 1978, с. 231]. М. Мургулія та П. Голден вважають, що кипчаки перейшли через Карські ворота (Мамізонський перевал), а не "Залізні Ворота", як вказано у галицько-волинському літописі [Мургулія, 1971, с. 46-47; Golden, 1984, р. 69]. "Залізними Воротами" (Тимур Кахалка), тобто Темір Капи, тюрки називали Дербентський перевал, який вів у володіння Ширваншаха, а не грузинського царя. Щодо часу міграції існує два підходи. З. Анчабадзе, М. Мургулія, П. Голден вважають часом міграції 1118 р. [Анчабадзе, 1960, с. 114; Мургулія, 1971, с. 49-53; Golden, 1984, р. 58-59].

Варто нагадати, що Маттеос Урхаєці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви [Golden, 1984, р. 73]. Ібн ал-Асір вказував на 30 тис. мусульманських воїнів, які протистояли курджам (грузинам) [Ибн ал-Асир, 1940, книги 9-11]. Швидше за все, 15 тис. кипчацьких воїнів було по всій Грузії [Golden, 1984, р. 73]. У зв'язку з цим, маємо зауважити, що й 5 тис. кипчацьких гулямів були потужною силою і могли придушити будь-який заколот усередині країни. Оскільки тільки частина кипчаків залишилась на Південному Кавказі, то майже 10 тис. кипчаків повернулось до Дашт-і Кипчак разом із Отроком. Лише 5 тис. воїнів залишились у Грузії і склали придворну гвардію грузинських царів – монастиря [Golden, 1984, р. 59-61]. Саме про них згадував грузинський історик, повідомляючи, що Кубасар придушив заколот Демни (Деметре) та Орбеліана [Golden, 1984, р. 78]. Така кількість переселенців не була критичною для країни, і її можна було достатньо швидко асимілювати.

Проте, відносини Грузії з кочівниками Дашт-і Кипчак не були тільки союзними. У одному грузинському літописі вказано, що цар Гюргі (Георгій) III завдав поразки туркам та кипчаку сина Ордоха, який був нащадком Атрака [История и восхваление венценосцев, 1954, глава IV]. Можна припустити, що частина кипчаків-токсоба залишились у кубанських степах і після того, як Атрак повернувся в східноєвропейські степи. Літописці вказували, що Атрак був батьком

Кончака та сином Шарукана [Ипатьевская, 1962, с. 716; Жития царей Давида, 1998]. Під час походів у степ Володимир Мономах уклав шлюби своїх синів із доньками двох кипчацьких вождів, які мали однакові імена (Аспа) [Прицак, 2008, с. 241]. Варто врахувати, що шлюби синів Мономаха з кипчацькими хатун мали тактичне значення і були спрямовані проти Шарукана та його синів. Подібно до ютайських та візантійських імператорів, він бажав внести розкол у середовище кочівників. Не без його підтримки проти кипчаків мали повстати огузи-торки та кангаро-печеніги [Артамонов, 2001, с. 618]. Союз із Аспічами передбачав спільні дії проти роду Шарукана. Деталі цих степових кампаній нам невідомі, проте є дані про походи на Сіверський Донець у 1111 та 1116 рр. [Прицак, 2008, с. 218-220]. Не можна виключати, що, подібно до південних хунну, частина кипчаків могла підтримувати русів, отримуючи за це субсидії [Барфилд, 2009, с. 136-143]. Так, каспичі зафіксовані у руському прикордонні [Плетнева, 1990, с. 78]. Шлюбні союзи з кипчацькими вождями не мали б сенсу, якби не призводили до певних політичних наслідків.

Володимир Мономах прагнув максимально послабити кипчаків, здійснюючи походи на їхні міста і виводячи звідти їх основне населення – ясів (донських аланів) [Прицак, 2008, с. 220]. Таким чином, підірвалися основи економіки Донецької конфедерації, оскільки без осілих підданих кочівницька знать не могла забезпечувати себе предметами розкошу та підтримувати вірність підлеглих. Для самозбереження було вигідніше відкочувати на південь, поближче до інших центрів осілості. Під владою Сирчана могли перебувати кубанські та сальські степи. Династія, представлена нащадками Асвеня і Гиргеня, деякий час домінувала у колишніх володіннях Шаруканідів, які в свою чергу, мали бути відвойовані нащадком Отрока Кончаком [Ипатьевская, 1962, с. 716]. Володимир Мономах та його наступникам було вигідно підтримувати ворожнечу між кочівниками, тому що це дозволяло не турбуватись про безпеку кордонів з півдня.

Північний Кавказ був одним із основних напрямів діяльності донецьких кипчаків. Дані грузинського хроніста дозволяють стверджувати, що державу царя Давида Будівника та ханство Отрока відділяли тільки землі кавказької Аланії [Жития царей Давида, 1998]. Правителі останньої не були дружні кипчакам [Жития царей Давида, 1998]. Проте, у кількох дослідників виникає питання: чи не потіснили кипчаки Отрока під час свого переселення

інших кипчаків? Цікаво, що С. Плетньова виокремлює серед кипчаків північнокавказьку (передкавказьку) групу [Плетнева, 1990, с. 96]. С. Гуркін та Ю. Зеленський також припускають наявність окремої групи кипчаків на Північному Кавказі [Гуркин, 2000, с. 108–109; Зеленский, 1998, с. 27]. Л. Гераськова вказувала на подібність балбалів Донщини і Північного Кавказу та вважала кипчаків цих регіонів спорідненими [Гераськова, 1991, с. 99–100]. О. Гадло вважає, що на Північному Кавказі існували вождівства токсоба і дурутів, кипчаків і куманів [Гадло, 1994, с. 140–143]. Г. та Я. Федорови вказували, що північнокавказькі кипчаки знаходилися під управлінням Отрока [Федоровы, 1978, с. 233–240]. Ми у одній з ранніх робіт припустили належність передкавказьких степів Шаруканідам, але й вказували на присутність на Північному Кавказі "дербентських кипчаків". На нашу думку, ця гіпотеза потребує коректування.

Грузинські джерела у XII ст. повідомляли про присутність двох груп кипчаків – кипчаків Атрака Шарганідзе та так званих дербентських кипчаків [Життя царя царей Давида, 1998]. Отрок зі своїми людьми був переселенцем на Кавказ, але ми не маємо випускати з виду, що Олег Святославич, прагнучи повернути собі владу, заручився підтримкою прикубанських кипчаків та іт-оба [Пріцак, 2008, с. 33]. Нам відомо про союзні відносини чернігівців із токсобичами, і тому можна припустити, що частина цього племені кочувала в кубанських та єйських степах.

Коли Отрок переселився на Північний Кавказ, кількість населення мала зрости, що в свою чергу мало викликати конфлікти з сусідами. З даних грузинських джерел нам відомо про конфлікти Отрока з аланами та "дербентськими кипчаками", що дозволяє припустити, що його люди переселились у степи Центрального Кавказу і тим самим потіснили з насичених місць попередніх мешканців [Життя царя царей Давида, 1998]. Галицько-волинський літописець вважав Юрія Кончаковича найсильнішим із кипчацьких (половецьких) володарів [Ипатьевская летопись, 1962, с. 740]. Подібний епітет вжив до Атрака, сина Шарукана, грузинський літописець вважав Юрія його титулу умтавреси – наймогутніший) був явно вище ніж звичайний титул князя – мтавар) [Анчабадзе, 1960, с. 124; Голден 2004, с. 107]. Таким чином, є підстави твердити, що володіння Шаруканідів мали охоплювати і північнокавказькі степи. Доказом цього є схожість кипчацьких балбалів Донщини з північнокавказькими аналогами.

і також те, що Отрок Шаруканович без перешкод через деякий час повернувся в приазовські степи [Гераськова, 1991, с. 99–100; Ипатьевская, 1962, с. 716].

Поряд із кипчаками Отрока грузинські літописці згадують і інший племінний союз т. з. "дербентських кипчаків" [Анчабадзе, 1960, с. 118]. За свідченнями "Картліс Цховреба", грузини та кипчаки Атрака воювали проти "дербентських кипчаків" та леків [Гадло, 1994, с. 144, 147; Анчабадзе 1960, с. 118]. Поява "дербентських кипчаків" на авансцені історії оповита мороком. Джерела майже нічого не повідомляли про долю колишніх хозарських володінь у прикаспійських степах. Вплив центральноазійського компонента в прикаспійських степах був підсилений з приходом кипчаків. Зважаючи на те, що активізація кипчаків на північ від Аральського моря зафіксована у 30-х рр. XI ст., то саме цей час можна вважати початком кипчацької експансії на захід. З'явитися у Західному Прикаспії кипчаки могли не пізніше 40-х рр. XI ст.

У будь-якому випадку про "дербентських кипчаків" вперше згадано у 1123 р. [Анчабадзе, 1960, с. 116]. Те, що їх було згадано поряд з леками (лакзами), має велике значення, оскільки засвідчує просування кипчаків на південь. Таку їхню активність могла зумовити міграція деяких кипчацьких племен з приазовських степів. Те, що "дербентські кипчаки" воювали з ними, засвідчують дані грузинських джерел. Атрак Шарганідзе (Отрок Шаруканович) виступає як союзник грузинського царя і як ворог леків та союзних з останніми "дербентських кипчаків". Кипчаки наймалися на службу до правителів Азербайджану. Етноніми кипчак та кангли зафіксовані у топонімії Азербайджану [Гусейнов, 1980, с. 350–351]. Р. Гусейнов вказував, що кипчацькі говори з'явилися у Муганському степу в XII ст. [Гусейнов, 1980, с. 352].

Перший напад прикаспійських кипчаків на території Закавказзя датується достатньо пізнім часом. Активність їх випала на час падіння держав іракських та хорасанських Сельджукідів. Мусульманські володарі Південного Кавказу утворювали свої незалежні держави, які, втім, не були військово потужними. Так, ширваншах Ахсідан (допомогу до грузинів проти "дербентських хозарів (кипчаки)". За даними грузинської хроніки, цар Гіоргі III був вимушений здобувати місто Шабуран і звільнити землі маскутів та Шарабама [Гадло, 1994, с. 122. История и восхваление венценосцев 1954, глава VIII]. У

зв'язку з цими даними можна припустити, що "дербентські кипчаки" мали союзників (дербентського аміра та атабека Азербайджану Ільдегіза), оскільки кипчаки без допомоги не здобули б фортеці і не перейшли б через Дербентський перевал. Допомога ширванцям з боку грузинів була продиктована відносинами сюзерена та васала. Цар Георгій III та цариця Тамара вважали себе правителями земель від Абхазії до Каспійського моря [История и восхваление венценосцев, 1954, главы VIII, XVI].

Допомога мусульманському правителю була продиктована політичними інтересами Багратидів. Вона була необхідна, для того, щоб не дати об'єднатися силам кипчаків та туркмен азербайджанських атабегів. Азербайджанським атабегам приписували кипчацьке походження. Проте засновник династії Ільдегізидів (Ільденизидів) походив із племені йіве [Гусейнов, 1980]. Те, що ширваншах знаходився у непростих відносинах із дербентським аміром, тільки полегшувало кипчакам задачу. Пройшовши Дербентський перевал, вони опинялись на Південному Кавказі.

Хагані називає супротивниками ширваншаха окрім русів ще й аланів та хозарів. Складається враження, що до ширваншаха були вороже налаштовані майже всі потужні сили Північного Кавказу. Але, незважаючи на це, Ахсїтан переміг спочатку "хозар", а потім аланів [Гадло, 1994, с. 122]. Про те, що на ширваншаха напали дербентські кипчаки, повідомляв грузинський історик. Оскільки "дербентські кипчаки" кочували поблизу володінь Ахсїтана, то вони і могли бути "хозарами" Хагані Шірвані. На момент походу русів "дербентські кипчаки" мали знаходитись у стані миру з іншими кипчаками. У третій чверті XII ст. "дербентські кипчаки" могли мати союзні відносини з горцями Дагестану. Не виключено, що вони могли мати довгу передісторію, оскільки дагестанські народи, за винятком лакзів, не були мусульманами і могли страждати від набігів газі з території сучасного Азербайджану. Аланами, які виступили проти Ахсїтана, мали бути східні алани. У такому випадку, союзниками грузин виступали західні алани, і саме з їхньої правлячої династії мали походити Бурдухан та Давид Сослан [Жизнь царицы царя Тамар, 1985; История и восхваление венценосцев, 1954, глава XX-III].

Тільки у 1222 р. дербентські кипчаки знову заявили про себе. Себастаці повідомляв, що мешканці Гандзака запросили собі на допомогу кипчаків [Армянские источники..., 1962, с. 23]. Вардан

вдавав ці події 671 р. вірменської ери (тобто 1222 р. н.е.) [Вардан Великий 1861]. Кіракос Гандзакеці та багато інших хроністів вказували на те, що Дербент було складно здобути [Кіракос Гандзакеці, 1976, глава 11; Армянские источники..., 1962, с. 23].

Враховуючи, що кипчаки прибули на запрошення еміра Гянджі Каш-Кари, можемо припустити, що кипчацький хан міг попередньо домовитись із еміром Дербенту Рашидом, щоб той пропустив війська кипчаків [История народов..., 1988, с. 192]. Заколот Каш-Кари викликав негайну реакцію з боку Георгія (Георгія) IV "Лаші". Він послав проти повсталих каральні загони. Себастаці повідомляв, що грузинсько-вірменське військо, на чолі якого перебував Іване Мхраргделі, зазнало нищівної поразки від кочівників [Армянские источники..., 1962, с. 23]. Вардан писав, що у битві загинуло та потрапило у полон багато вірменських феодалів [Кіракос Гандзакеці, 1976, глава 12; Вардан Великий, 1861].

Для того щоб придушити заколот, Георгій знову зібрав значне військо. Вардан вказував, що у 1223 р. вірмени на полях Варданашата знищили багато кипчаків [Кіракос Гандзакеці 1973, глава 12; Вардан Великий 1861]. Себастаці вказував, що грузино-вірменське військо очолював амірспасалар Іване Мхраргделі [Кіракос Гандзакеці, 1973, глава 12; Армянские источники..., 1962, с. 23]. Ібн ал-Асір вказував, що проти кипчаків об'єднали свої зусилля грузини (курджі), лакзи та мусульмани [История народов..., 1988, с. 192; Ибн ал-Асир, 1940, книга 12]. Вказівка на те, що мусульмани вирушили разом із грузинами проти них, повинна свідчити на користь того, що більшість ширванських емірів були незадоволені тривалим перебуванням кочівників на Південному Кавказі. Не виключено, що той же Каш-Кара змінив позицію і вдарив кипчакам у тил.

Цей похід "дербентських кипчаків" був зумовлений поразкою, завданою монголами. Він мав для атакуючих катастрофічні наслідки. Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. аміру Джелал ад-Діна вдалося домовитись про союз із ханом Гюрге [Маркварт]. Останнього можна ототожнити з Гюргю Кончаковичем (тобто Юрієм Кончаковичем). Можна припустити, що "дербентські кипчаки" потрапили під владу конфедерації донецьких кипчаків після подій 1222-1223 рр. Втративши значну кількість воїнів, а також, можливо, частину владної еліти, вони були не здатні протистояти своїм сусідам із заходу. Спільний похід Юрія Кончаковича та Джелал ад-Діна був спрямований проти держав Південного Кавказу. У 1227 р.

хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент [Маркварт, Насава, 1996, глава 77]. Дербентський амір ал-Асад таки відстояв місто, незважаючи на те, що воно було оточене значними силами ворогів.

Під час подій у Грузії Рашид ад-Дін згадував кипчаків. Поряд з ними згадувались Сарір, Лакз, Сван, Абхаз та Чан. До них за інформацією перського хроніста послали кипчака Кошкара для того, щоб переманити кипчаків на бік хорезмійців [Рашид ад-Дін, 1960, с. 28]. На думку П. Голдена, Кошкар мав належати до східних кипчаків, якими він вважав канглів [Golden, 1984, pp. 84–86]. І тому не зрозуміло, що могло об'єднувати токсоба та канглів, якщо навіть йсмеки та кангли, дурут та токсоба конфліктували між собою?

За інформацією Джувейні та Рашид ад-Діна, у битві поблизу Міндарі кипчаки зрадили грузинів [Джувейні, 2004, с. 310–311; Рашид ад-Дін, 1960, с. 28]. Проте навіть у Ібн ал-Асіра, який був відомий своєю ворожістю до кипчаків і до Джелал ад-Діна, немає вказівки на зраду кипчаків. Арабський хроніст лише вказував на присутність кипчаків у грузинському війську тільки у XII ст. [Ібн ал-Асир, 1940, книги 9–11]. Грузинські джерела нічого не повідомляли про участь кипчаків у цих подіях. У грузинській хроніці вказано, що "Султан оставил Азербайджан во второй раз и второй раз пошел на Тифлис. Когда об этом узнала царица Русудана, она призвала войско восточное и западное, Шанше-мандатуртухуцеса, Авага-амирспасалара, Варама-мсахуртухуцеси, херов, кахов, армян, джавахов, месхов, таойцев, дадиани, абхазов, джикиев, открыла двери Дарьяльские и впустила оттуда осетинов, дурзукиев и всех горцев" [Цулая, 1981].

Свідчення Рашид ад-Діна та Джувейні базувалися на даних Ібн ал-Асіра про участь кипчаків у війнах грузинів у XII ст. І тому ці кочівники сприймалися як вороги ісламу або, як у випадку з ільбарі та канглами, „поганими мусульманами та язичниками" [Ібн ал-Асир, 1940, книги 9–11]. Пассажа Ібн ал-Асіра, який він вклав у уста монгольським полководцям про спільність походження та віри, призначався швидше до читачів арабів та персів, ніж відлюдовує історичним реаліям [Тизенгаузен, 1884, с. 25]. У часи, коли кипчацькі племена воювали між собою і чинили підступи одне одному, годі було чекати на милосердя від чужинців.

Таким чином, етнополітичну історію степів Північного Кавказу та огузькою та кипчацькою зверхністю можна представити наступним

чином. Насамперед, після падіння Хозарського каганату степами Північного Кавказу заволоділи огузи. Протягом майже століття їхнього володарювання відбувалась асиміляція місцевого населення завойовниками. Згодом у регіоні з'явилися кипчаки. Кипчацьке завоювання Північного Кавказу можна датувати 50-ми рр. XI ст. У XII ст. сюди почали переселятися кипчаки хана Отрока з басейну Дінця у намаганні дійти до Грузії. Під час переселення людей Отрока до Грузії донецькі кипчаки наразилися на опір місцевого угруповання кипчаків (так званих "дербентських кипчаків"). Внаслідок цієї міграції кочів'я підданих Шаруканідів змістилися на південний схід від Дону, а частина донецьких кипчаків переселилась у степи басейну Кубані та Манича. Таким чином, до складу володінь Шаруканідів увійшло Східне Приазов'я та Прикубання. Матарха не перебувала під контролем кочівників, а входила до складу Візантійської імперії. У XIII ст. цим містом оволодів адизький володар Тукара (Тукбаш).

Варто зазначити, що відносини кипчаків із кавказькими аланами та горцями характеризувалися як періодами війни, так і миру та тактичних союзів. Кількість кипчацьких воїнів у грузинському війську мала налічувати не 40 тис., а 15 тис., з яких після смерті Давида Будівника у Грузії залишилося тільки 5 тис. Союзниками були відносини донецьких кипчаків із адиге. Археологічними дослідженнями зафіксована інфільтрація кипчаків у адизьке середовище. Такий симбіоз між кипчаками та адигами став можливим лише тому, що обидва ці народи мали спільного ворога – кавказьких аланів.

Окрім того, велике значення у політичній історії Кавказу відіграло об'єднання дербентських кипчаків. Для нього були характерні напади на володіння ширваншаха та ворожнеча з донецькими кипчаками. Наприкінці XII ст. їхній ватажок – хан Севінч (Севендж), який мав ставку на Сунжі, став союзником Грузинського царства. Проте вже за правління спадкоємця цариці Тамар, царя Георгія Лаші, дербентські кипчаки завдали поразки грузинам, виступивши на боці бунтівного вассала Багратидів – намісника міста Гандзак (Гянджі). Грузинський цар зміг перемогти кипчаків тільки у союзі з більшістю правителів Кавказу. Внаслідок цієї поразки та монгольського вторгнення могутність "дербентських кипчаків" занепала і їхнє царство завойовують Шаруканіди. Хан останніх Юрій Кончакович (Горге) був союзником хорезмшаха Джелал ад-Діна.

Література

- Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., 1971.
- Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы древний народ Кавказа. Веб-публикация с веб-сайту "Real-Alania. Narod. Ru" // <http://real-alania.narod.ru/alanialand/history/page3.htm>
- Алиев К. Кипчаки на Кавказе до и после нашей эры // <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9472>
- Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т. III. М., 1940.
- Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. Нальчик, 1960.
- Армарчук Е. А. Памятники Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. М., 2003.
- Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. М., 1962.
- Артамонов М. И. История хазар. СПб., 2001.
- Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001.
- Барфилд Т. Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. - 1757 г. н.э.). СПб., 2009.
- Бейліс В. Країна ал-Куманія у "Географічному творі" ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–К.– Нью-Йорк, 1996.
- Бубенок О. Б. Алано-огузькі контакти у степах Східної Європи у післяхазарський період // Східний Світ. 2008. №1.
- Вардан Великий. Всеобщая история М., 1861 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset4.htm>
- Васильев Д. В. Местоположение и население города Саконь и "Великие реки и мировые цивилизации". Материалы Международной научной конференции 7-9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани. Астрахань, 2006.
- Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966.

- Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. СПб., 1994.
- Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. К., 1991.
- Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 1. Улан-Удэ, 2004.
- Гудаков В. В. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времён до 60-х гг. XIX века. СПб., 2007.
- Гуркин С. В. Половцы Евразийских степей (проблемы этнополитической истории VII - первая треть XII вв.) // Автореф. дис. канд. ист. наук (07.00.02). Ростов-на-Дону, 2000.
- Гуркин С. В. Степное Предкавказье в системе половецких степей // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 7-го археологического семинара. Краснодар, 8–11 июня 1999 г. Краснодар, 2000.
- Гусейнов Р. А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI–XII вв. // Проблемы современной тюркологии. Алма-Аты, 1980.
- Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала. Тбилиси, 1986 // <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000036/>
- Чингисхан. История завоевателя мира записанная Ала ад-Дином Ата-Меликом Джувейни. М., 2004.
- Жития царя-царей Давида // Символ. 1998. №40 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frameset1.htm>
- Жизнь царицы цариц Тамар / Пер. и введ. Дондуа В. Д., исслед. и комм. Бердзнишвили М. М. Тбилиси, 1985 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frameset.htm>
- Зеленский Ю. В. Половцы и Тмутараканское княжество, вопросы взаимодействия // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века // <http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/34.htm>
- Зеленский Ю. В. К вопросу о времени появления половцев в Предкавказье // Древности Кавказа. Вып. 11. Краснодар, 1998.
- Материалы по истории Азербайджана из "Тарих-ал-хамиль" (полного свода истории) Ибн-ал-Асира. Баку, 1940. // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970 http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971
- История и восхваление венценосцев Тбилиси, 1954 // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971

[vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frame/text1.htm](http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frame/text1.htm)

История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. Т. 1. М., 1988.

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. М., 1962.

Киракос Гандзакци. История Армении. М., 1976 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frame/text3.htm>

Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. М., 2006.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. А. Немировой. М., 1991 // <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

Мургулия Н. П. Переселение половцев в Грузию // Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971.

Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. М., 1998.

Небежев К. Ю. Адыгско-генуэзский князь Захария де Гизольфи, владетель города Матреги в XV вв. // Генеалогия Северного Кавказа. Вып №9 (2004) // <http://zihia.narod.ru/zaхар.htm>

Искандер-намэ // Низами. Стихотворения и поэмы. Л., 1981.

Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. 2005. №1–2.

Паромов Я. М. Поселения и дороги на Таманском полуострове в VII–XIII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. М., 2003.

Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. "Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР" (Київ, 19 лютого 2004 р.). К., 2004.

Плетнева С. А. Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. М., 2003.

Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. М., 1974.

Плетнева С. А. Половцы. М., 1990.

Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". К., 2008.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) М., 1971 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame/text1.htm>;

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame/text2.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame/posl.htm>

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. М.–Л., 1960.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений. М.–Л., 1941.

Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной Империи. СПб., 2003.

Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978.

Шукуров Р. М., Коробейников Д. А. Великие Комнины, Синоп и Рум в 1223–1230 гг. (загадка текста Иоанна Лазаропула) // Причерноморье в Средние Века. Вып. 3. СПб., 1998.

Golden P. B. Cumanica I: The Qırçıqs in Georgia // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. IV. Wiesbaden, 1984.

Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kırçaklar İlk Kırçaklar, (M.Ö. VIII - M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kırçaklar (1118 - 1195) ile Ortodoks Kırçak Atabekler Hükümeti (1267 - 1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden. Ankara, 1992.

Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.

Я.В. Пилипчук

Кипчаки та огузи на Північному Кавказі

Резюме

Статтю присвячено історії огузів та кипчаків на Північному Кавказі. Кипчацьке завоювання степів цього регіону можна датувати 50-ми роками XI ст. Під час переселення людей Атрака (донецьких кипчаків) на Кавказ вони зустрічали опір місцевих кипчаків ("дербентських кипчаків"). Внаслідок цієї міграції кочів'я підданих Шаруканідів змістилися за Дон, а частина донецьких кипчаків переселилась у степи басейну Кубані та Манича. Отже, володіння Шаруканідів зосередили у себе Східне Приазов'я та басейн Кубані. Важливу роль у історії Кавказу відігравали "дербентські кипчаки". Для них

були характерні напади на володіння ширваншаха та ворожнеча з Шаруканідами.

Я. В. Пилипчук
Кыпчаки и огузы на Северном Кавказе

Резюме

Статья посвящена истории огузов и кыпчаков на Северном Кавказе. Кыпчакское завоевание степей данного региона реально датировать 50-ми гг. XI в. Во время переселения людей Атрака (донецких кыпчаков) на Кавказ имело место столкновение с местными кыпчаками ("дербентскими кыпчаками"). Вследствие этой миграции кочевья подданных Шаруканидов сместились за Дон, а часть донецких кыпчаков переселилась в степи бассейна Кубани и Маныча. Таким образом, владения Шаруканидов включали в свой состав Восточное Приазовье и бассейн Кубани. Важную роль в истории Кавказа сыграли "дербентские кыпчаки". Для них были характерны нападения на владения ширваншаха и вражда с Шаруканидами.

Y.V. Pylypchuk
Qipchaqs and Oguzs on the North Caucasus

Summary

This article is dedicated to the history of the steppes of Northern Caucasus during Oguz and Qipchaq rule. Qipchaq conquest of the Northern Caucasus can be dated 50-ies of the XI century. During the resettlement of people of Äträk to Georgia, Donetsk Qipchaqs experienced resistance of group of local Qipchaq (so-called "Qivchaqni Darubendalesani"). Due to this migration lands of Sharukanids' subjects shifted by Don, and some Donetsk Qipchaqs moved to stepps of Kuban and Manych bay. Thus, the area taken over by Shukranids included Eastern Azov Sea littoral and basin of Kuban. Significant role in the political history of the Caucasus played union of the "Qivchaqni Darubendalesani". They were famous for the attacks on the possessions of Shyrvanshah and feud with Donetsk Qipchaq.

ХЕРСОНСКИЙ ХРАМ СВ. ПРОКОПИЯ
В АГИОГРАФИЧЕСКИХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКАХ

Изучение исторической топографии византийского провинциального города, каким являлся крымский Херсон, очень медленно продвигается вперед, учитывая скудость, фрагментарность источников. Археологическая карта города наполнена христианскими храмами, чьи руины давно привлекают внимание исследователей, но интерпретация известных урбанонимов, агоронимов, сакральных мест, самое главное, отождествление археологических памятников со сведениями, которые дает преимущественно агиография, происходит крайне редко. Ключом, подобранным из комплексных данных письменных и археологических источников, с трудом удается открыть очередной "топографический замок".

В этой связи стоит обратить внимание на выразительные следы одного из самых значительных херсонских храмов на Северном берегу города, в IX квартале, строительство которого едва ли произошло раньше конца VI в. Речь идет о крупной Северной базилике (22 x 18 м) с тремя нефами и пятигранной центральной апсидой. В ее алтарной части был найден каменный ящик - мощехранилище, который закрывался сверху плиткой, а с боку задвижной доской [Отчет, 1895, с.53]. Из нашего дальнейшего расследования станет ясно, чьи мощи мог некогда хранить этот реликварий, во имя кого мог быть освящен храм и с какими историческими событиями связан.

Базилика, известная по счету имп. Археологической комиссии под №22, пережила до X в. не менее двух строительных периодов. С первым было связано сооружение ее стен, сложенных правильными рядами из крупного подтесанного камня на известковом растворе с добавлением толченой керамики. По периметру базилики был проложен пояс в технике opus mixtum, от которого сохранился небольшой отрезок с четырьмя рядами плинфы в восточном конце стены южного нефа [Рыжов, 1981, л.2]. Он проходил на высоте 1,75 м от скалы и отличался мощной прослойкой раствора толщиной 7